

Under ytan

Såväl filmen som ubåten var resultatet av många och långvariga experiment, vilka på allvar bar frukt strax före sekelskiftet 1900. Även om filmen och ubåten är jämnåriga dröjde det fram till första världskriget innan undervattensfarkoster började synas på vita duken.

Kombination har alltsedan dess återkommit och är numera väletablerad med ett flertal teman, som haft en betydande livskraft.

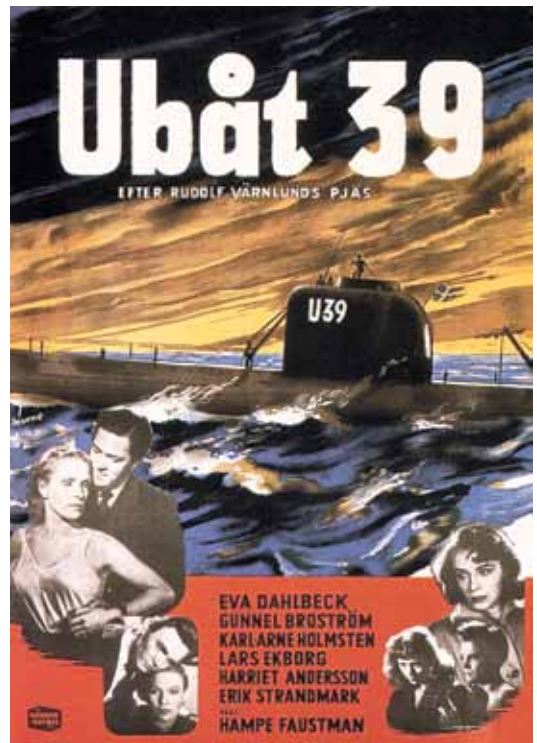
AV ULF ZANDER, FIL.DR. I HISTORIA

Försök att ta fram en undervattensfarkost har pågått sedan sent 1700-tal. Betydande tekniska framsteg gjordes vid mitten av 1800-talet, men uppfinnarna brottades alltjämt med stora problem. I samma veva började författare drömma om fantastiska undervattensfarkoster. I *En världsomsegling under havet* (Vingt mille lieues sous les mers) från 1870 tecknade Jules Verne – pionjären bland science fictionförfattarna – bilden av en sjuttio meter lång och åtta meter bred cylinder kallad *Nautilus*. Denna ubåt var kapabel att färdas stora avstånd under oceanernas yta, upptäcka Atlantis och sänka fiendens skepp.

Föga förvånande väckte Jules Vernes fantasiäggande berättelser de tidiga filmskaparnas intresse. *Från jorden till månen* (De la terre à la lune) filmatiserades första gången 1902, tre år före författarens död. Fjorton år därefter hade turen kommit till *En världsomsegling under havet*. När och var den första filmen med ubåtstema tillkom är okänt, men *En världsomsegling under havet* tillhör den första generationen. Till pionjärverken hör även *The Hero of Submarine D-2* (1916), baserad på en roman av författaren och prästen Cyrus Townsend Brady. Hans roman om sjöofficeren Coltons äventyr visade sig vara väl lämpad för vita duken med utskjutandet av hjälten från torpedröret som höjdpunkt.

UBÅT 39

Redan medan första världskriget pågick och i ännu högre utsträckning under 1920-talet bidrog det med material till såväl dokumentära som fiktiva ubåtsfilmer. Både före och efter 1945 producerades ett stort antal ubåtsfilmer med handlingen

förlagd till slaget om Atlanten eller striderna i Stilla havet. Den nyckelroll som ubåtarna, särskilt de missilbestyckade, sedermera fick under kalla kriget garanterade nya filmer på undervattenstemat efter 1945.

Att Sverige stått utanför dessa konflikter kan bidra till att förklara det blygsamma svenska intresset för ubåtsgenren. Ett av få bidrag tillkom

ursprungligen som en teaterpjäs. Dramat, kallat *U 39*, skrevs av arbetarförfattaren och -dramatikern Rudolf Värnlund 1939. Efter diverse turer satte Ingmar Bergman 1943 upp en lovordad version av pjäsen. Knappt tio år senare, 1952, hade *Ubåt 39* biopremiär. Det var inte bara titeln som hade omarbetats. Dramatikern och teaterkritikern Herbert Grevenius hade skrivit ett nytt manuskript. Erik ”Hampe” Faustman hade suttit i registolen och instruerat kända namn som Eva Dahlbeck, Gunnel Broström, Karl-Arne Holmsten, Lars Ekborg och Harriet Andersson. I bearbetningen hade emellertid pjäsens pacifistiska Lysistrate-tema till stora delar gått förlorat, något som många bedömare beklagade. Längst gick *Aftontidningens* recensent som beklagade filmens inslag av patentpatriotism, vilket gav genklang av Fänrik Stål men inte av Värnlund.

BLAND HAJAR OCH SMÅFISK

Många av de krigförande länderna har uppvisat ett betydligt större intresse för ubåtsdramer. I Tyskland spelades ett antal filmer under 1920-talet som anspelade på tyska ubåtsframgångar och -hjältar under första världskriget såsom *Den sjunkna flottan* (Die Versunkene Flotte, 1926) och *Havets marodörer* (U 9 Weddigen, 1927). Under andra världskriget lanserades ubåtskaptenerna som några av Tysklands främsta hjältar i journal- och spelfilmer, inte minst efter att *U 47* med Günther Prien som befälhavare sänkt det brittiska

Das Boot. Den klaustrofobiska känslan är märkbar. Filmen om *U96:s* öden och äventyr blev en av de mer framgångsrika krigsfilmer under senare tid. Filmen öppnade dörren till Hollywood för regissören Wolfgang Petersen.

Ubåtsfilmer fokuserar på manliga relationer och slutar ofta som i *Fienden i djupet* där Curd Jürgens och Robert Mitchum möter varandra med ömsidig respekt och beundran.

slagskeppet *Royal Oak* i flottbasen Scapa Flow.

Visserligen gick *U 47* och Prien under redan 1941, men auran kring ubåtarna och befälhavare som Fritz Frauenheim, Otto Kretschmer, och Joachim Schepke bestod.

Intresset för tyska ubåtskapten var stort även efter andra världskriget. Ubåtskriget på Atlanten tecknades i två uppmärksammade tyska romaner, Wolfgang Ottos *Hajar och småfisk* (Haie und kleine Fische, 1956) och Lothar-Günther Buchheims *Ubåt* (Das Boot, 1976). Förstnämnda bok filmatiserades, med manus av Ott, redan 1957. Ett år senare riktades sökarljuset åter mot ubåtskaptenen Günther Prien, som i Dietler Eplers gestaltning spelade huvudrollen i den västtyska *U-47 anfaller* (U 47 – Kapitänleutnant Prien, 1958). I den lanserades en västtysk variant av ett tema som återfanns i amerikanska filmer som *Diktatorn* (The Great Dictator, 1940) och *Månen har gått ned* (The Moon is Down, 1943) – närvaron av en minoritet av goda tyskar i den nazistiska våldsaparaten, vilka i viss mån bidrog till att uppväga de många fanatiska och illasinnade tyskar som passerade revy både i andra världskrigets vardag och i den amerikanska filmindustrins produkter.

GODA TYSKAR I VARGPACKEN

Temat med goda tyskar, och då gärna marinofficerare, passade väl in i 1950-talet, då man i väst betraktade Västtyskland som en viktig allierad i kampen mot kommunismen och därför allt som oftast talade tyst om behovet av tyska uppgörelser med landets moderna historia. I *U 47* kom detta till uttryck i att Prien uttrycker ångerkänslor inför vad han har uträttat för Nazitysklands räkning.

Dieter Eppler som Günther Prien (mitten) i *U47 anfaller*.

När den maktfullkomlige och demoniske ubåtskaptenen under 1950-talet skulle gestaltas på vita duken var det åter Nemo som plockades fram i nyinspelningen av *En världsomsegling under havet* (Twenty Thousand Leagues Under the Sea, 1954).

Tematiken med den hedervärde tyske ubåtskaptenen återkom i en av de allra mest ingående och klaustrofobiska ubåtsskildringarna på vita duken, Wolfgang Petersens filmatisering (även visad som TV-serie) av Buchheims roman *Das Boot* (1981). I den markerar chefen för *U96*, "Der Alte" (Jürgen Prochnow) och flertalet av de övriga fartygsbefälarna tydliga antinazistiska ståndpunkter. De fryser åt propagandautsändningarna och en yngre officers nazistiska övertygelser, eftersom de insett att det är Hitlers och övriga nazistledares maktambitioner som försatt dem i en situation

där de förtvivlat tvingas se på medan sjömän på de handelsfartyg som de sänker bränns till döds eller drunknar.

Den "gode" tyske ubåtskaptenen är även representerad i amerikansk film, allra tydligast i *Fjenden i djupet* (The Enemy Below, 1957). I det sena 1950-talets amerikanska andra världskrigsfilmer fanns en trend att betona humanistiska antikrigsbudskap i kombination med ett ökat intresse av att försöka förstå de forna motståndarnas bevelkelsegrunder. I *Fjenden i djupet* förföljer en amerikansk jagare en tysk ubåt. Stor uppmärksamhet ägnas ubåten och kapten, en veteran från första världskrigets ubåtsflotta (Curd Jürgens). Han hyser en uttalad motvilja mot nazistregimen, vilkens krigspolitik kostat hans son livet och fortsätter endast sin verksamhet för att det är hans plikt. Befälhavarna lyckas medelst list sänka varandras fartyg men förenas slutligen – som sjömän – i försöken att rädda livet på den tyska ubåtens förste styrman.

LOJALITETER OCH MYTERIER

Just relationen mellan ubåtskaptenen och hans närmaste man är ett omhuldat tema i ubåtsfilmerna. En anledning till dess popularitet är släktskapet med kammarspelet. I ubåtens trånga utrymme är möjligheterna stora att fokusera på frågor om ledarskap. De centrala temana är vilka offer som man måste vara beredd att göra om man skall vara en duglig befälhavare och vilka egenskaper som hans närmaste män måste förvärva för att de så småningom skall bli dugliga ubåtschefer.

Glenn Ford och hans mannar i ett laddat ögonblick i *Sista torpeden*.

I *Stilla havets vargar* (Hellcats of the Navy, 1957) tvingas kommandörkapten Casey Abbott (Ronald Reagan) överge en av sina grodmän under ett uppdrag, vilket väcker misstämning hos besättningen och framför allt hos Abbotts närmaste man, kapten Landon (Robert Arthur). Misstankarna förstärks av att den kvarlämnade dykaren tros ha haft vissa framgångar hos Abbotts fästmö (spelad av Reagans hustru Nancy Davis) och att det därför fanns anslag av svart-sjuka bakom fartygschefens agerande. Konflikten biläggs först efter det att försteofficeren tvingas dyka och därmed överge Abbott, som själv tagit sig an att undersöka skador på ubåten, för att undkomma en attack från en japansk jagare. Efter att ha lyckats sänka jagaren beordrar Landon upp ubåten till ytan, varefter den svårt medtagne Abbott räddas.

Varianter på temat återfinns även i *Sista torpeden* (Torpedo Run, 1958) och *Ubåt anfaller* (Run Silent, Run Deep, 1958). I förstnämnda film leder kapten Doyle (Glenn Ford) av att han misslyckats att sänka ett japanskt hangarfartyg och i samma attack av misstag sänkt ett handelskepp fyllt av

amerikanska fångar, däribland hans fru och dotter. Hans vän och närmaste befäl, kapten Sloan (Ernest Borgnine), erbjuds att föra befäl över en egen ubåt. Han avstår med motiveringen att han inte vill överge Doyle på dennes nästa uppdrag och fortsätter att ta sin vän och chef i försvar inför besättningen. Även Sloan börjar till sist tvivla på Doyle, men ställer sig på chefens sida under ett nytt, framgångsrikt anfall mot det japanska hangarfartyget.

I *Ubåt anfaller* står kampen dels mellan kommandörkapten Richardson (Clark Gable) och den japanska jagare som sänkt hans första ubåt, dels mellan Richardson och hans närmaste man, kapten Bledsoe (Burt Lancaster). De är nära vänner, men relationen når bristningsgränsen då Bledsoe ställer sig på besättningens sida och övertar befälet. Richardsons likheter med den besatte kapten Ahab i *Moby Dick* visar sig dock vara skenbara, eftersom hans agerande utgått från de order han fått. Därtill blir han allvarligt sårad i en strid mot japanerna. Skadan var en eftergift åt Cable som, van vid att spela hjälteroller, inte kunde acceptera att hans rollkaraktär blev utsatt för ett myteri utan någon underliggande förklaring.

Den tyska bioaffischen för *The Bedford Incident* (1965).

UBÅTAR I KALLA KRIGSFILMER

Det är inte alla befälhavare som tecknas i gott ljus. I *Jakt på främmande ubåt* (The Bedford Incident, 1965) står kommandören och jagarchefen Finlander (Richard Widmark) i centrum. Han förföljer en sovjetisk ubåt i Ishavet – en jakt som slutar med katastrof då en av Finlanders order missförstås och atombestyckade torpeder avfyras mot ubåten som svarar med samma mynt. Filmen var en i raden som i likhet med *På stranden* (On the Beach, 1959), *Bombsäkert* (Fail Safe, 1964) och *Dr Strangelove eller hur jag slutade ängslas och lärde mig älska bomben* (Dr. Strangelove, or How I Stopped Worrying and Learned to Love the Bomb, 1964), behandlade kalla krigets terrorbalans och risken för att ett litet misstag utfört av hårt pressade militärer skulle leda till en kärnvapenkatastrof.

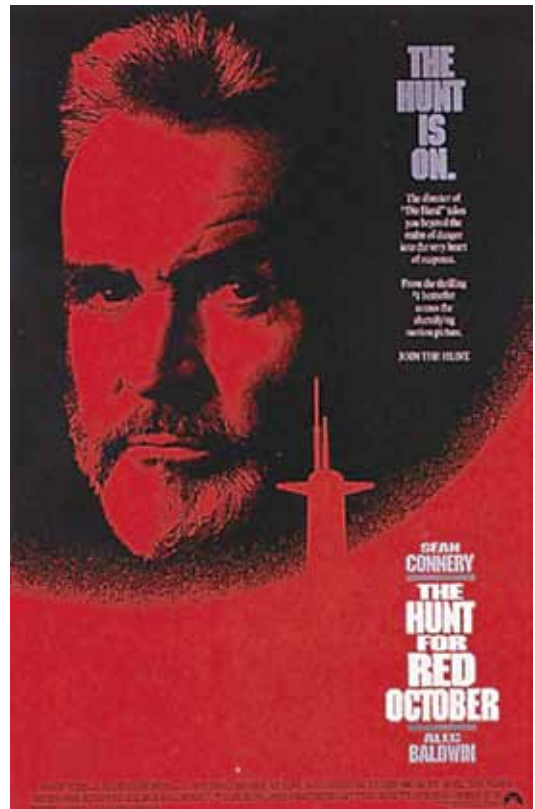
En annan auktoritär ubåtschef spelas av Gene Hackman i *Rött hav* (Crimson Tide, 1995). Den atomubåt som han för befäl attackerar och radion slås ut. Ett nödmeddelande tolkas av kommandör Ramsey (Hackman) som att han skall avfyras sina missiler mot en militärbas som tagits över av ryska rebeller. Hans närmaste man, Hunter (Denzel Washington), insisterar på att ordern måste bekräftas. Motsättningarna mellan de båda befälen eskalerar tills myteriet är ett faktum.

AVSLUTNING

En återanvändning av inslag från tidigare ubåtsfilmer står bland annat att finna i *U 571* (2000). I denna film, som utspelas under andra världskriget, finner vi åter motsättningen mellan chefen (spelad av Bill Paxton) och hans närmaste man (Matthew McConaughey). Den löses först efter det att den förstnämnde dödats i en tysk attack, varefter hans efterträdare mognar efter att ha tvingats axla det tunga ansvaret att leda ubåten.

I *U 571* återkommer också ett tema som går att spåra åtminstone ända tillbaka till den tyska produktionen *Det ljusnar* (Morgenrot, 1933) och ända fram till en av de allra senaste ubåtsfilmerna, *K 19 – The Widowmaker* (2002) – en eller flera besättningsmedlemmar som offerar sina liv för att rädda sina kamrater.

Vad som bidrar till att förklara ubåtsfilmernas livskraft är att flera av de teman som presenterats har varit möjliga att kombinera med varandra och anpassa till aktuella händelser. I flera klassiska ubåtsfilmer med handlingen helt eller delvis förlagd till andra världskriget som *Operation Stilla havet* (Operation Pacific, 1951) och *Ubåt Tiger-*

Trots att den var baserad på en kalla kriget-roman av Tom Clancy hamnade inte *Jakten på Röd Oktober* (The Hunt for Red October) fel i tiden när den kom 1990. Publikens flockades för att följa Sean Connery som den ryske ubåtskaptenen Marko Ramius i hans flykt till väst. I den välrenommerade rollistan återfinns bland annat Stellan Skarsgård.

hagen (Submarine Command, 1951) kan vi se hur relationen mellan befälhavaren och hans närmaste man kompliceras av att den förstnämnde tvingas offra några besättningsmedlemmar för att rädda ubåten. I sistnämnda film är det inte förrän kaptenen (William Holden) framgångsrikt leder ett farligt uppdrag under Koreakriget – som pågick då filmen spelades in – som hans underlydande skiftar från avsky till beundran inför honom.

Förvisso har kriget starkt bidragit till att genren har behållit sin livskraft, men vi skall inte underskatta den tjuvning som Jules Verne gav uttryck för. Ubåtar har under 90 år dykt, sjunkit, avlossat torpeder, sjunkbombats, målats rosa och mycket annat på vita duken, men bakom allt detta lurar en förhoppning om vi skall få sitta ned i kapten Nemos bibliotek och blicka ut under ytan på oceanerna genom Nautilus stora fönster. □